

نسخه الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان)، اوج تصویرسازی علمی در تمدن اسلامی*

ابوذر ناصحی^{۱*}، سید محمد فدوی^۲

۱ استادیار دانشکده هنر، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

۲ استاد دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۲/۹، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۸/۹

چکیده

نقش مؤثر دیوسکوریدس (حکیم یونانی)، مؤلف کتاب الحشایش در تاریخ علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی، زمینه‌ساز ترجمه‌های متعدّد از کتاب او در جهان اسلام شده است. در بیشترین نسخه‌ها، نگاره‌هایی مرتبط متن علمی را همراهی می‌کنند. هنرمندان تصویرساز در اعصار مختلف، ضمن تعهد به متن و نگاره‌های پیش از خود تا حدودی سلیقه زیبایی‌شناسی دوره خود را نمایندگی کرده‌اند. اهتمام حاکمان عهد صفوی به کتاب‌آرایی و تصویرسازی موجب خلق یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های الحشایش در جهان اسلام شده که با کیفیتی مناسب همچنان حفظ گردیده است. معرفی هرچه بهترین نسخه برای هنرمندان تصویرساز علمی، از اهداف این مقاله است. نسخه کاخ گلستان به عنوان نفیس‌ترین و آخرین نسخه از ترجمه عربی الحشایش، جایگاه منحصر به فردی در تاریخ تصویرسازی علمی جهان اسلام دارد. این نسخه توسط محمدباقر حافظ و به دستور منوچهرخان بیگلربیگی (والی مشهد)، طی شش ماه از روی یک نسخه قدیمی بازنویسی و تصاویر آن به وسیله ملک حسین اصفهانی بازنگاری گردیده و سرانجام در عصر روز جمعه سوم ماه مبارک رمضان سال ۱۰۳۸ به پایان رسیده است. نگارندگان از طریق مطالعه تطبیقی نسخه‌ها در کنار توصیف و تحلیل تاریخی تصاویر به نتایج تحقیق دست یافته است.

واژه‌های کلیدی

تصویرسازی علمی، الحشایش، دیوسکوریدس، تمدن اسلامی، منوچهرخان.

*مقاله حاضر حاصل طرح پژوهشی با عنوان: "درآمدی بر شاخه‌های مختلف تصویرسازی در تمدن اسلامی" به شماره ۳۹۲۳-۲۰-۹۴ با معاونت پژوهشی دانشگاه هنر اصفهان است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۲۳۴۶۷۷۸، شماره: ۰۳۱-۳۶۲۶۲۶۸۲، E-mail: a.nasehi@au.ac.ir

مقدمه

آن روزگار بوده است. با حضور هنرمندان توانمند و مبتکری چون محمد باقر، ملک حسین و شاگردان در کارگاه شهر مشهد در کنار حسن اعتماد، اهتمام و حمایت خاندان قرچغای خان شاهکارهای بی‌بدیل دیگری چون *صورالکواکب* و شاهنامه نیز فراهم آوردند.

منوچهرخان علاوه بر حمایت از کتاب *الحشایش*، با استنساخ یکی دیگر از کتاب‌های علمی، یعنی ترجمه فارسی «*صورالکواکب*» عبدالرحمان صوفی رازی، *حس کنجکاو*ی فکری و عقلانی خود را ابراز داشت. این کتاب با مقدمه طولانی از حسن ابن سعد قاینی، ریاضی‌دان - ستاره‌شناس شروع می‌شود. او عنوان می‌کند که منوچهرخان اشتیاق بسیار زیادی به ستاره‌شناسی داشت و «*الصوفی*» عربی را به زبان فارسی ترجمه کرد. این کتاب را محمد باقرالحافظ نسخه‌برداری کرد که نام وی به همراه تاریخ سال‌های ۱۰۴۱ تا ۱۰۴۲ (ه. ق) در صفحه آخر کتاب مشاهده می‌شود (Schmitz, 1992, 18).

به گفته قاینی، پس از کامل شدن کتاب، ستاره‌ها یا صورت‌های فلکی را یکی از نقاشان منوچهرخان به نام استاد ملک حسین به تصویر کشید. نویسنده با اشاره به او با عنوان «*نادرالعصر*»، اظهار می‌دارد که او شهرت خاصی به دلیل تصاویر و نقاشی‌هایش داشته و در زمینه ستاره‌شناسی، بسیار زیرک و مطلع بوده است. نقاشی‌های او، نمایشی دقیق از ستارگانی بود که در سال ۱۰۴۰ (ه. ق) در آسمان‌ها دیده شدند (Babaie, 2004, 114-147). وام‌گیری ملک حسین از اساتید مکتب هرات و تجربه‌های شخصی او در تذهیب و تصویرسازی، از او هنرمندی منحصر به فرد می‌سازد، آن چنان که تمایز او با تصویرگران هم عصرش در مکتب اصفهان تا حدودی آشکار است.

شکل‌های ترسیم شده را ملک حسین در *صورالکواکب* با دقت بسیار ارائه کرده و نقش برجسته‌های آن را به خوبی به کمک سایه‌روشن‌های رنگی ترسیم نموده، به گونه‌ای که *حس* برجسته بودن ایجاد می‌کند (Wellesz, 1959, 1-59). شاهنامه قرچغای خان، از جمله نفیس‌ترین آثار هنری قرن یازدهم شهر مشهد است که با حمایت قرچغای خان فرزند منوچهرخان به سرانجام رسیده است. فقط دو نقاشی از مجموع ۱۴۸ نقاشی به امضا رسیده است و نام ملک حسین، هنرمند نقاش نسخه *الحشایش* و *صورالکواکب* منوچهرخان بر روی نقاشی بسیار عالی دو صفحه‌ای در دیباچه شاهنامه قرچغای خان دوم به چشم می‌خورد که تصاویر سلیمان و ملکه صبا در آن به تصویر کشیده شده است (Babaie, 2004, 132).

علاوه بر هنرمندان ذکر شده؛ فرزند ملک حسین اصفهانی، محمد علی، و نیز یک نقاش دیگر این دوره، یعنی محمد قاسم نیز روی شاهنامه قرچغای خان دوم مشغول کار بودند که در سال ۱۰۵۸ ه. ق. به پایان می‌رسد (آزند، ۱۳۸۵، ۷۶). در این مقاله، سعی بر آن است ضمن معرفی نسخه *الحشایش* کاخ گلستان (منوچهرخان)، به تحلیل و بررسی تصویرسازی آن از منظر علمی و هنری پرداخته و رگه‌هایی از هنر فاخر عهد صفوی را در آن بیابیم.

کتاب *الحشایش* (نسخه گران قدر محفوظ در کتابخانه گلستان؛ کتابخانه سلطنتی پیشین) ترجمه عربی مهران بن منصور بن مهران از روی ترجمه سریانی حنین بن اسحاق عبادی (۲۶۰-۱۹۴ ه. ق)، تألیف دیوسکوریدس^۱ پزشک، گیاه‌شناس و داروشناس یونانی درباره خوراکی‌های درمانی و به ویژه داروهای ساده یا مفرد کانی^۲، جانوری و به ویژه گیاهی است. دیوسکوریدس در تمدن اسلامی به دیوسکوریدس شهرت دارد.

اصل این کتاب به زبان یونانی است و مؤلف بالغ بر شصت و یک گونه نباتات و تعداد کثیری از پرندگان و حیوانات بزرگ و بحری را در پنج مقاله مورد مطالعه و مذاقه قرار داده است. غلامعلی عرفانیان سرگذشت کتاب دیوسکوریدس را به اختصار چنین روایت می‌کند:

نسخ موجود به زبان یونانی؛
 ۱. نسخه کتابخانه ملی پاریس، محفوظ تحت رقم ۲۱۲۹؛
 ۲. نسخه کتابخانه ملی ناپل متعلق به قرن هشتم میلادی؛
 ۳. نسخه کتابخانه مورگان در نیویورک متعلق به قرن دهم میلادی؛

۴. نسخه معروف به نسخه قسطنطنینی یا قیصری محفوظ در کتابخانه وین، که قدیمی‌ترین آنها و متعلق به اوایل قرن ششم میلادی است.

ترجمه‌ها در ممالک مختلف اسلامی:

۱. ترجمه سریانی ابوزید حنین بن اسحاق العبادی در سال ۲۶۴ (ه. ق)؛

۲. ترجمه عربی اصطف بن بسیل در قرن سوم هجری؛

۳. ترجمه عربی بهنام ابن موسی؛

۴. ترجمه عربی حسین ابن ابراهیم بن حسن بن خورشید طبری ناتلی در قرن چهارم هجری؛

۵. ترجمه عربی ابوسالم ملطی از علمای قرن ششم هجری؛

۶. ترجمه مهران بن منصور بن مهران در قرن ششم هجری؛

۷. ترجمه فارسی علی بن شریف حسینی در قرن نهم هجری؛

ترجمه فارسی غیاث‌الدین محمد رضوی در قرن یازدهم هجری (عرفانیان، ۱۳۷۰، ۶۵۵-۶۴۵).

نسخه حاضر کاخ گلستان را خوشنویس فاضلی که خود را در ترقیمه (در صفحه پایانی نسخه) «محمدباقر الحافظ» نامیده، به دستور یکی از حاکمان توانمند روزگار شاه عباس اول صفوی (حک: ۱۰۳۸-۹۹۶ ق)، یعنی «ابوالفتح منوچهرخان بیگلربیگی» طی شش ماه و سه روز قمری در ۱۰۳۸ ه. ق (سال درگذشت شاه عباس) نگاشته است. نفاست صوری این نسخه (چه از حیث خط نسخ جلی آن و چه از لحاظ زیبایی ظاهری نگاره‌های رنگینش) حاکی از اقتدار بانی آن (منوچهرخان) است.^۳

نسخه حاضر، به ۸۳۳ برگ نگاره رنگین، آراسته شده است که تصویرساز آنها، «ملک حسین اصفهانی» (و احتمالاً همکاران) بوده است. نظر به اهمیت این کار برای بیگلربیگی و نظر به زیبایی صوری نگاره‌ها، می‌توان گمان نمود که وی از تصویرسازان مبرز

پیشینه تحقیق

خود رسید. در زمینه معماری، بناهای باشکوهی برپا گشت که امروزه هم موجب فخر و مباهات می باشد. به لحاظ اقتصادی در سایه‌ی امنیت به وجود آمده، گام‌های بلندی برداشته شد.^۴

در دوره‌ی صفویه، علم پزشکی در ایران حالت ثابت و پابرجایی پیدا کرد و تغییرات فوق‌العاده کمی در آن پیدا شد و در تمام دوره‌ی مزبور، فقط چند داروی جدید به داروهای قدیمی اضافه گردید و یا چند روش جدید درمان باب روز شد و خیلی به ندرت بیماری جدیدی کشف و عوارض و علائم آن بازگو شد. در نتیجه، کتب پزشکی قدیمی به خوبی می توانستند نیازمندی‌های پزشکان را برآورده سازند و نیاز شدیدی به نگارش کتب جدید احساس نمی شد (الگود، ۱۳۷۵، ۱۰۵).^۵

تأیید سخن "الگود"، بازتولید دست کم سه نسخه الحشایش دیوسکوریدس (نسخه مجلس، نسخه کاخ گلستان و نسخه سن پترزبورگ) (تساویر ۸ و ۷) و رساله جامع المفردات غافقی در دوره صفوی می باشد.^۶

نسخه الحشایش کاخ گلستان همانند سایر نسخه‌های الحشایش در تمدن اسلامی، حاصل کپی برداری از نسخه‌های قبلی خود است که باعث حضور کم‌نظیری از سبک‌ها و مکاتب متنوع هنری در تصویرسازی نسخه نهایی الحشایش کاخ گلستان (ترجمه‌ی مهران بن منصور) شده است. تصویرگر نسخه کاخ گلستان، برخی تصاویر را به جهت تعهد نسبت به نسخه منبع (و احتمالاً عدم اشراف بصری نسبت به نمونه گیاهی و جانوری)

بیش از هزار سال استنساخ و تصویرسازی کتاب الحشایش در جهان اسلام، حکایت از پیشینه غنی و وسیع کتاب دیوسکوریدس در غرب و شرق جهان دارد. در این مدّت، مسلمانان از طریق ترجمه‌های متعدّد و فراهم آوردن نسخه‌های الحشایش که متن علمی بیشتر آنها با نگاره‌های مرتبط همراه می شوند، تأثیر غیرقابل انکاری از کتاب دیوسکوریدس گرفته‌اند.

درباره اثر دیوسکوریدس، تحقیقات تاریخی و علمی بسیاری در جهان وجود دارد که پژوهشگران ایرانی نیز دستی در آن داشته‌اند. پژوهشگرانی چون ایرج افشار، هوشنگ اعلم، غلامعلی عرفانیان و نجیب مایل هروی و برخی دیگر، نقش مهمی در شناساندن نسخه‌های الحشایش در جهان اسلام داشته‌اند. شایان ذکر است که اهتمام اغلب پژوهشگران بر روی مباحث علمی کتاب الحشایش بوده و به جنبه‌های تصویری آن توجه کمتری شده است. نگارندگان با جمع‌آوری حداقل ۱۵ نسخه خطی قدیمی از اروپا و آسیا، پشتوانه‌ای قابل قبول از منابع دست‌اول برای تحقیق خود فراهم آورده است.

۱- ارتباط نسخه الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان) با دیگر نسخه‌های الحشایش

دوران طلایی حکومت صفویه در ایران همراه با تحولات عمده‌ای در مبانی زندگی مردم بود. هنر و صنایع مستظرفه به اوج شکوفایی

تصویر ۱- تصویر «ایرسا» و «شلغم» از کتاب ماتریا مدیکا دیوسکوریدس معروف به نسخه یولیان، ۵۱۲ م. محفوظ در کتابخانه ملی اتریش در وین، به نشانی Codex Vindob. Med gr 1 مأخذ: (Der Wiener Dioskurides)

(کپی کلیه صفحات نسخه در آرشیو نگارندگان موجود است)

است، در حال حاضر در کتابخانه ملی اتریش نگهداری می‌شود. تصاویر نسخه وین که در عصر طلایی اول هنر بیژانس و تحت تأثیر هنر یونانی به شیوه واقع‌گرا تصویرسازی شده است، عیار خوبی برای بررسی صحت صوری نمونه‌ها می‌باشد.^۸

نسخه الحشایش "لیدن" با ترجمه اصطفن بن بسیل و اصلاح ناتلی، جزء کهن‌ترین نسخه‌های موجود در تمدن اسلامی است (تصویر ۲). تصویرساز دقت چندان در تناسبات و روابط اجزای مختلف گیاهان و جانوران نداشته است. نداشتن دقت در ترکیب بندی عناصر بصری در صفحه، عدم وجود هندسه زیربنایی دقیق، استفاده از رنگ‌های خام و طراحی خام دستانه، از ویژگی‌های نسخه لیدن است.^۹

نسخه پاریس، که بر روی پوست حیوان کار شده و در کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود (تصویر ۳).^{۱۰} تصویر تمام صفحات این نسخه (۲۴۵ صفحه) از طریق ارتباط بین فرهنگستان علوم

بدون کم و کاست کپی کرده است و برخی دیگر، سلیقه و برداشت بصری هنرمند عهد صفوی را نمایندگی می‌کنند.

تصویرگران اغلب نسخه‌های الحشایش و از جمله نسخه کاخ گلستان، در تصویرسازی گیاهان ناآشنا، بدون آنکه از روی طبیعت الگوبرداری کنند، به کمک تخیل خود از روی اوصاف گیاهان موجود در متن علمی دیوسکوریدس و یا به تقلید از کار پیشینیان، اقدام به تصویرسازی کرده‌اند.

هوشنگ اعلم در توجیه عمل این تصویرگران چنین می‌گوید: «هدف این نگارگران، بیشتر زیباسازی و آرایش ترجمه‌های خشک و غالباً ناخوانا و نامفهوم بوده است تا ارائه واقعیات عینی گیاه‌شناختی یا جانورشناختی» (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳، مقدمه اعلم، ۱۸). کهن‌ترین نسخه موجود در این پژوهش، نسخه‌ای به زبان یونانی است که به نسخه "یولیانا" شهرت یافته است (تصویر ۱).^۷ این نسخه که قدیمی‌ترین نسخه از کتاب دیوسکوریدس موجود در جهان

تصویر ۲- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در کتابخانه لیدن، هلند، قرن پنجم هجری. ماخذ: (کپی تصاویر نسخه الحشایش، ارسالی از لیدن، موجود در آرشیو نگارندگان)

تصویر ۳- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه، به شماره ۷۴۹۴، قرن ششم هجری. ماخذ: (کپی تصاویر نسخه الحشایش، ارسالی از پاریس، موجود در آرشیو نگارندگان)

بعد از خود، بررسی تصویرسازی‌های آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. حضور پرنسپل‌ها با ویژگی‌های هندی در تصویرسازی انسانی، گیاهی و جانوری، این گمان را تقویت می‌کند که این نسخه و یا نسخه منبع آن را هنرمندان هندی انجام داده باشند. مهارت تصویرگر در طراحي فرم‌های گیاهی و جانوری، تقارن موجود در اغلب تصاویر گیاهی، رنگ‌های پخته، توجه به جزئیات و تعهد نسبی به متن علمی در نسخه الحشایش آستان قدس، سرمشق نسخه‌های بعد از خود است. نگارندگان بر پایه دلایل متعدّد تاریخی و هنری، منبع استنساخ و تصویرسازی نسخه الحشایش کاخ گلستان را با واسطه و یا احتمالاً بی‌واسطه، نسخه الحشایش آستان قدس رضوی می‌دانند. مایل هروی نیز مکرراً اصرار دارد که استنساخ نسخه کاخ گلستان، ضرورتاً از روی نسخه آستان قدس رضوی انجام یافته است.^{۱۱}

بررسی تصاویر نسخه الحشایش استانبول، تأثیر انکارناپذیر این نسخه از نسخه آستان قدس را نشان می‌دهد (تصویر ۵). هر چند در برخی نمونه‌ها، هنرمند بر تجارب بصری خود تأکید کرده، ولی در بیشتر تصویرسازی‌ها، کپی برداری دقیق صورت گرفته است. هنرمند برای جذابیت بیشتر نسخه استانبول از امکانات متنوع ترکیب بندی سود برده است. در تعداد زیادی از صفحات، فضای بین نگاره‌ها با خط نوشتاری از متن علمی به زبان فارسی پر شده است. نسخه‌ی استانبول، کهن‌ترین نسخه از مجموع نسخه‌های الحشایش این پژوهش است که در آن حاشیه‌اندازی به صورت نواری باریک دیده می‌شود.^{۱۲}

نسخه الحشایش محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، احتمالاً نخستین نسخه عهد صفوی است. به دلیل نفاست صوری این نسخه، می‌توان آن را در ردیف نسخه‌های شاهانه جای داد. از این اثر، تنها ۱۸ تصویر گیاهی باقی مانده است (تصویر ۶). نکته جالب توجه، کپی بی‌کم و کاست تصاویر باقیمانده نسخه مجلس از روی نمونه‌ی مشابه در نسخه آستان قدس است. از ویژگی‌های نسخه مجلس، حاشیه‌اندازی دقیق و سرلوح نویسی تمیز

پزشکی و کتابخانه ملی فرانسه در اختیار نگارندگان قرار گرفته است. تصویرسازی‌های این نسخه احتمالاً به دلیل مهارت اندک تصویرساز در تصویرسازی گیاهان و جانوران و یا تحت تأثیر منع تصویری قرون اولیه تمدن اسلامی، ساده و بدون حجم‌پردازی می‌باشند.^{۱۱}

نسخه "آستان قدس"، قدیمی‌ترین نسخه الحشایش با ترجمه مهرا بن منصور در این پژوهش است که فاکسیمیل‌اش به تازگی چاپ و به امانت از طرف کتابخانه آستان قدس برای تحقیق به نگارندگان سپرده شده است (تصویر ۴). نسخه آستان قدس مشتمل بر ۶۶۷ شکل از اشکال نباتات و ۲۸۴ تصویر از تصاویر حیوانات است که تمام این شکل‌ها به وسیله‌ی تصویرساز با کتابت کاتب نسخه هماهنگ شده و هر یک از تصاویر را دقیقاً در جنب موضوع مورد بحث آن، قرار داده است.

به دلیل تأثیرات بسیار متن و تصاویر این نسخه بر نسخه‌های

تصویر ۴- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در موزه آستان قدس، مشهد به شماره ۱۹۵۰۷، احتمالاً قرن هفتم هجری. ماخذ: (متن چاپ تصویری نسخه الحشایش دیوسکوریدس «آستان قدس مشهد»)

تصویر ۵- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در کتابخانه توفیق‌پوسرای استانبول، مجموعه احمد سوم، به شماره ۴۷۱۲/۲، قرن نهم هجری. ماخذ: (تصویری از نسخه تهیه شده از ترکیه، موجود در بنیاد دایره المعارف)

تصویر ۶- تصویر گیاه «ایرسا» و «سوسن» در نسخه الحشایش، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، به شماره ۵۰۳۹۸، احتمالاً قرن نهم و دهم هجری. ماخذ: (کپی تصاویر دریافتی از کتابخانه مجلس از تمام صفحات نسخه)

۲- نسخه موزه کاخ گلستان (ترجمه عربی مهران بن منصور بن مهران)

همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، کتاب ترجمه‌ای است از کتاب دیوسکوریدس که ابتدا حنین بن اسحاق آن را برای رئیس اطباء بختیشوع بن جبرئیل از یونانی به سریانی برگردانده است و مهران بن منصور بن مهران در حوالی سال ۵۵۰ هجری به دستور پادشاه نجم‌الدین (الپ اینانچ قبلغ بک ابوالمظفر الپی بن تمرتاش بن ایل غازی بن ارتق شهاب) که در دیاربکر و سرزمین‌های مجاور آن حکوت می‌کرد، به زبان علمی آن روزگاران ممالک اسلامی، یعنی زبان عربی، ترجمه کرده است و به شرحی که در ترجمه سخن پایانی کتاب این نسخه آمده، محمدباقر حافظ، به دستور منوچهرخان بیگلربیگی از سرداران دوره صفویه طی ۶ ماه از روی یک نسخه قدیمی بازنویسی و تصاویر آن را بازنگاری نموده و سرانجام این کار بزرگ را در عصر روز جمعه سوم ماه مبارک رمضان سال ۱۰۳۸ هجری

است که مشابه آن در نسخه کاخ گلستان قابل مشاهده است.^{۱۴} نسخه‌ای از الحشایش به زبان فارسی در کتابخانه سن پترزبورگ نگهداری می‌شود. این نسخه که بعد از نسخه کاخ گلستان کار شده، متأخرترین نسخه الحشایش در این پژوهش است (تصویر ۷).^{۱۵} تصویرسازی نسخه سن پترزبورگ را هنرمندان مکتب اصفهان در اواخر قرن یازدهم انجام داده‌اند.

نوع پوشش دوران صفوی در فیگورهای انسانی، قلم‌گیری ماهرانه، پرکردن فضاهای خالی با بوته‌ها، جانوران و ابرهای مکتب اصفهان و استفاده از رنگ‌های شفاف و درخشان، خلاصه‌نگاری، تمایل به طراحی و آزادی خطوط از ویژگی‌های نسخه سن پترزبورگ است. جنبه تزئینی برخی تصاویر به اندازه‌ای بالاست که واقعیت‌های علمی متن کتاب را تحت الشعاع قرار می‌دهد. تصویرسازی‌های نسخه سن پترزبورگ، نماینده تمام‌عیار مکتب هنری اصفهان عهد صفوی است. در این نسخه، توجه کمتری به تصاویر نسخه‌های پیشین کتاب الحشایش دیده می‌شود.

تصویر ۷- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در کتابخانه انستیتوی مطالعات شرقی فرهنگستان علوم روسیه، شعبه سن پترزبورگ، به شماره ۳۴۱، اواخر قرن ۱۱ ه. مآخذ: (میکرو فیلم شماره ۲۱۳۴ مخزن نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه تهران)

تصویر ۸- تصویر «ایرسا» و «شلغم» در نسخه الحشایش، محفوظ در کاخ گلستان به شماره ۱۵۲۲، قرن یازدهم هجری. مآخذ: (متن چاپ تصویری نسخه الحشایش دیوسکوریدس «کاخ گلستان»)

در خلق این اثر مکتوب، از حضور هنرمندان بنام عرصه‌های مختلف استفاده شده است. محمدباقر الحافظ، خوشنویس و ملک حسین اصفهانی نقاش و تذهیب‌کار و احتمالاً دیگر هنرمندان کارگاه هنری شهر مشهد، در فراهم آمدن این نسخه همکاری کرده‌اند. رابطه منطقی متن با تصاویر، تأکید بر صفحه‌آرایی متنوع هر صفحه و حضور خط نوشتاری در درون فرم‌های تصویرسازی به منظور توضیح بیشتر در کنار طراحی قوی و رنگ‌آمیزی پخته، همه و همه جزء ویژگی‌های منحصر به فرد نسخه الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان) است.

نفاست صوری، ظرافت و انسجام خطوط قلم‌گیری، از دیگر ویژگی‌های تصویرسازی الحشایش منوچهرخان است. این نکته، جزء ویژگی‌های قلم ملک حسین اصفهانی نیز بوده است که به نزاکت قلم اخلاف خود انجامید. علاوه بر ظرافت‌های قلم‌گیری، پرداخت پرشکوه و رنگ‌پردازی حیرت‌آور و تخیلی طبیعت، دست به دست یکدیگر داده تا شکوه و لطافت را نمایش دهند و در نهایت به غنای تصویرسازی در این عصر بیفزایند.

از جمله شاخصه‌های هنری نسخه کاخ گلستان، استفاده هوشمندانه و خلاق از امکانات متنوع ترکیب‌بندی است. ترکیب‌بندی‌های آثار به تبع تغییر در موضوع و ساختار تصویر، با تغییر همراه است و ترکیب‌بندی اغلب به گونه‌ای است که یک نظام تک‌کانونی و گاه بر مبنای شکل لوزی را به صورت تک‌پلانی در صفحه به نمایش گذاشته است. صفحه‌آرایی خلاقانه، نقشی مؤثر در جذابیت صوری این اثر هنری دارد. توجه به ورود و خروج فرم‌های گیاهی و جانوری در صفحه، تنوع در زاویه دید نمونه‌ها، زیربنای هندسی منسجم و همچنین روابط پیچیده بصری بین خطوط نوشتاری و نگاشتنی، از جمله این موارد است. این شاهکار هنری عهد صفوی،

به پایان برده است. این نسخه نفیس و بی‌مانند که به خط نسخ زیبا روی کاغذ سمرقندی حاوی ۸۳۳ تصویر رنگ‌آمیزی شده با آب و رنگ و دارای جداول و پنج سرلوح است در قطع رحلی تهیه شده و دارای جلد مقوایی ساغری سیاه ترنج و حاشیه دور مذهب به شماره اموالی ۲۲۵۱ می‌باشد و در کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

۳- درآمدی بر ویژگی‌های تصویرسازی نسخه کاخ گلستان (منوچهرخان)

گفتنی است کتاب دیوسکوریدس از دیرباز منبعی ارزشمند در حوزه علم گیاه‌شناسی و جانورشناسی بوده است، ولی نسخه‌های متعددی آن در گذر زمان، حاوی تصاویر متعددی از گونه‌های متنوع گیاهان و جانوران است. این فرم‌های تفکیک‌شده و علمی، منبعی با ارزش برای هنرجویان و پژوهشگران تاریخ هنر است تا از طریق آن، فرآیند تغییر و تحول تصویرسازی علمی در تمدن اسلامی را بررسی کنند. کتاب الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان)، اثری علمی-هنری و بازگوکننده طبع زیبایی‌شناسی انسان عهد صفوی است. علاقمندان و پژوهشگران هنر تصویرسازی می‌توانند با اندکی دقت، شاخصه‌های هنر عهد صفوی را در لابلای تصاویر علمی نسخه الحشایش کاخ گلستان، به روشنی مشاهده کنند. این نسخه همچنین، هم‌نشینی عناصر هنر عهد صفوی و مکاتب گذشته را در تمدن اسلامی به خوبی نشان می‌دهد. استاد ایرج افشار در بررسی کتاب الحشایش می‌گوید: «تصاویر کتاب به نقاشی دوران صفویه نزدیک است و با نسخه یونانی کتاب مطابقت ندارد و نشان‌دهنده این مسأله است که نقاش این نسخه در دوره صفوی، از روی نسخه موجود و پیشین به نقاشی پرداخته است» (جعفری، ۱۳۸۳، ۱۴۶).

تصویر ۹- تصویر «الاغ و اسب» و «گرفتن شیرابه گیاه سقمونیا» در نسخه الحشایش، محفوظ در کاخ گلستان به شماره ۱۵۲۲، قرن یازدهم هجری. ماخذ: (متن چاپ تصویر نسخه الحشایش دیوسکوریدس «کاخ گلستان»)

تصویرسازی نسخه کاخ گلستان، ضمن تعهد به متن علمی و تصویرسازی‌های نسخه آستان قدس، در بسیاری موارد خلّاقیت و مهارت خود را در بازآفرینی محیط اطراف به رخ کشیده و تغییراتی اندک را ایجاد نموده است. حضور نسخه آستان قدس، هنگام فراهم آمدن نسخه کاخ گلستان در شهر مشهد و هم‌چنین افتادگی برخی صفحات نسخه آستان قدس در کنار قدمت آن، دلایل دیگری برای این نتیجه‌گیری است که منبع استنساخ نسخه کاخ گلستان، نسخه آستان قدس می‌باشد.

از آنجایی که تصویرسازی نسخه کاخ گلستان، خود عشاب (گردآورنده‌ی گیاه) نبوده، در تصویرسازی برخی از گیاهان به تصوّرات ذهنی و واقعیت خود تکیه کرده و از واقعیت جهان پرهیز کرده است. براین قرار، وجود تقارن در کار ملک حسین (تصویرسازی تمامی یا برخی از تصاویر نسخه کاخ گلستان) که علاوه بر نگارگری در کار تذهیب نیز دستی داشته، قابل تأمل است. تصویرسازی نسخه کاخ گلستان، حتّی آنهایی را که از متن علمی این کتاب بی‌اطلاع هستند یا قادر به خواندن آنها نیستند، جذب کتاب کرده است. از سوی دیگر توجه تصویرسازی نسخه منوچهرخان به کپی‌برداری از نسخه اصلی (نسخه آستان قدس)، دشواری‌هایی برای تصویرسازی ایجاد نموده است.

پایان باشکوهی را برای ترجمه عربی کتاب دیوسکوریدس در تمدن اسلامی (البته تا زمان نگارش این متن) رقم زده است.

تمام تصویرسازی‌های نسخه کاخ گلستان، به قیاس با تصویرسازی نسخه آستان قدس، بسیار هنرمندانه فراهم شده، تا جایی که می‌توان تصویرسازی‌های نسخه کاخ گلستان را نمونه‌ای ممتاز از پیوند میان هنر و طبیعت دانست. تصاویر و اشکال نسخه کاخ گلستان، در نیمه نخست قرن یازدهم هجری کشیده شده است و پس از فراهم شدن تصاویر، نسخه کاخ گلستان همراه نسخه آستان قدس در اختیار محمدباقر حافظ قرار گرفته تا توضیحات مربوط به تصاویر و اشکال را کتابت کند. ضمن بررسی ارتباط سه نسخه آستان قدس، کاخ گلستان و سن‌پترزبورگ می‌توان گفت که تصویرسازی نسخه کاخ گلستان در خراسان - یعنی مشهد، در قلمرو حکمرانی منوچهرخان بیگلربیگی و در حوزه‌ی کار محمدباقر حافظ - فراهم شده باشد. به عقیده قاضی احمد قمی رونق نسخه‌نویسی و نسخه‌آرایی در مشهد که با سکنی‌گزیدن عده‌ای از تصویرگران، جدول‌کشان و خوشنویسان هرات در مشهد، در قرن دهم هجری، به اوج خود رسید (قاضی احمد قمی، گلستان هنر، ۱۴۱-۱۶۰)، از جمله دلایل فراهم آمدن چنین نسخه شاهانه‌ای در کارگاه منوچهرخان (در مشهد) بوده است.

تصویر ۱۰- تصویر «سرو» و «خارپشت» در نسخه الحشایش، محفوظ در کاخ گلستان به شماره ۲۲۵۱، قرن یازدهم هجری. ماخذ: (متن چاپ تصویری نسخه الحشایش دیوسکوریدس «کاخ گلستان»)

نتیجه

موضوعات علمی در جهت فهم بهتر آن بدانیم، تصویرسازی علمی نسخه الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان)، همچنان دچار اشکال است؛ چراکه به نظر می‌رسد هنرمند بیشتر به جنبه‌های زیبایی‌شناسی اثر خود توجه داشته تا نشان دادن خواص گیاهان و جانوران متن علمی.

۱- اهتمام انسان عهد صفوی به دانش پزشکی قدیم و مفردات دارویی، در کنار رشد کتاب‌آرایی و تصویرسازی، موجب خلق یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های الحشایش جهان اسلام شده که با کیفیتی مناسب همچنان حفظ گردیده است.

۲- اگر تصویرسازی علمی را بیان تصویری روایات، مضامین و

پی‌نوشت‌ها

1 Dioskurides.

۲ غیر مرگب، بسیط.

۳ قرچغای خان (پدر منوچهرخان) که تا زمان مرگش در سال ۱۰۳۲ ه. ق هم به عنوان سپهسالار ارتش و هم به عنوان حکمران مشهد خدمت کرد؛ یعنی دو پست بسیار مهم در دولت صفویه. وقتی او و یکی از پسرانش به نام «امام وردیخان» در جریان لشکرکشی به گرجستان کشته شدند، اجساد آنها به مشهد آورده و همانند الله وردیخان در مجموعه‌ی حرم دفن شد. شاه عباس اول به نشانه‌ی احترام به غلام وفادار خود، پسر دیگر او «ابوالفتح منوچهرخان» را که در آن زمان فرمانده توپخانه بود، به سمت حکمران (حاکم یا بیگلربیگی) مشهد منصوب کرد (Babaie, 2004, 114-147). جهت مطالعه بیشتر در مورد حامی و محل استنساخ الحشایش کاخ گلستان (منوچهرخان)، رجوع شود به مقاله نگارندگان با عنوان «تنش خاندان قرچغای خان در پیشبرد هنرهای مکتوب قرن یازدهم شهر مشهد» نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳، صفحه ۲۷-۳۸.

۴ به نظر می‌رسد که با حرکت از قزوین به اصفهان، گرایش شاه عباس اول به هنر و معماری دست خوش تغییر شکل قابل ملاحظه‌ای شده است. او به شدت شیفته‌ی پروژه‌های معماری شگفت‌آور پایتخت شد و در واکنش به تغییر چشم‌انداز هنری و فرهنگی اصفهان، گرایش او به هنرهای مکتوب گسترش یافت و شامل اشکال و شیوه‌های جدیدی از جلوه‌های تصویری شد. شاه عباس اول به جای ایجاد متون مصوّب به شیوه‌ی سنتی از آثار کلاسیک فارسی، تمایل بیش‌تری به طراحی‌ها، نقاشی‌ها و خطاطی‌های منحصر به فرد به خصوص به قاب عکس‌های مرقع‌کاری داشت.

۵ شاردن، رده‌پزشکان و منجمان درجه اول را از افراد مهم و ثروتمند ایران می‌داند: «پس از مشاغل که ذکر کردم، صنف اطباء و منجمان درجه اول آغاز می‌گردد. این دو گروه در ایران از افراد مردمی تشکیل می‌یابد که شخصیت ممتازی دارند و ثروتشان نیز بسیار قابل ملاحظه است» (۱۳۴۵، ۲۵۷).

۶ کتاب جامع المفردات تألیف ابو جعفر احمد بن محمد بن احمد بن سید غافقی اندلسی در گذشته در ۵۶۰ ه. ق که به شماره ۵۹۵۸ در کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک تهران نگهداری می‌شود. این کتاب به نسخ محمد مظفر بن حکیم در چهارشنبه بیست و نهم ذی حجه ۱۰۷۷ به دستور میرزا شاه ابوالمهدی، کتابت شده است. عنوان‌ها و نشان شنگرف، دارای ۳۴۳ شکل از حیوانات و گیاهان رنگارنگ، ۲۶۲ برگ، ۱۹ سطر، اندازه ۱۵/۷ در ۱۸/۱، کاغذ ترمه، جلد میشن قهوه‌ای لایی است. عدم نفاست سوری و شتابزدگی در فراهم آمدن این رساله، حکایت از حامی ضعیف آن دارد (افشار، ۱۳۵۲، ۱۹۵).

۷ از سال ۱۵۷۶، این مجموعه نسخه خطی دارویی-جانورشناختی که با نام Wiener Diskurides مشهور می‌باشد، متعلق به کتابخانه دربار بوده است که کایزر ماکسیمیلیان دوم (احتمالاً امپراتور وقت سرزمین اتریش) دستور داد این مجموعه مستندات را در قسطنطنیه خریداری کنند. محور اصلی این نسخه خطی و مشهورترین اثر آن با نام *de matreia medica* می‌باشد که به عنوان معروف‌ترین اثر دارویی در دوران عهد عتیق شناخته شده و در تمام دوران قرون وسطا تا اوایل دوران عصر جدید به طور گسترده‌ی رواج داشته است. این نسخه خطی ارزشمند متعلق به سال ۵۱۲ بعد از میلاد مسیح بوده و به دستور فرمانروای شهر هنقا (بخشی از قسطنطنیه) برای «آنیکا جولیان»، شاهزاده‌ی بیزانسی (روم شرقی) به پاس قدرانی از تاسیس یک کلیسا به تحریر و تصویر درآمده است (Mazal, 1981, 3).

۸ نگارندگان از طریق کپی برداری از فاکسیمیل (چاپ تصویری نسخه با کیفیت بالا) نسخه وین، کپی تمامی تصاویر آن را (حدود ۵۰۰ تصویر) از اتریش به ایران منتقل کرده است.

۹ دانشمندی ایرانی از اهل طبرستان، حسین بن ابراهیم طبری، بیشتر معروف به «ابوعبدالله ناتلی»، به اصلاح «اضطراب و تشویشی» پرداخت که به سبب نادانی و یا اهمال ناسخان پیاپی به نسخه‌های متعدّد متن عربی راه یافته بود. ناتلی همان دانشمندی است که ابن سینا مقدمات منطق،

هندسه، اخترشناسی و فلسفه را نزد او بخارا آموخت. این کار ستودنی ناتلی، که بعضی به ناروا آن را ترجمه جدیدی از کتاب دیوسکوریدس پنداشته‌اند، در ۳۸۰ هجری انجام گرفت و ناتلی آن را (احتمالاً در سمرقند) به ابوعلی محمد سیمجوری (از خاندان مقتدر سیمجوریان در عهد سامانیان) که «سپهسالار» خراسان بود، اهدا کرد (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳، مقدمه‌ی هوشنگ اعلم، ۹).

۱۰ عرفانیان در فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس، این کتاب را چنین معرفی می‌کنند: «ترجمه عربی بهنام بن موسی که یک نسخه مصوّب فوق العاده نفیسی از آن که روی پوست آهو کتابت شده در کتابخانه‌ی ملی پاریس محفوظ است و نام کامل مترجم مطابق با مسطورات آخر مقاله اول از این قرار است: «نجزت المقالة الاولى من کتاب دیوسکوریدس الحکیم نقل العبد الفقیر الراجی رحمه ربه بهنام بن موسی بن یوسف المسیحی المتطبیب المعروف بابن البواب رحمه الله». کلمات و الفاظ یونانی این ترجمه در مقایسه با ترجمه اصطفتن بسیار کم است (عرفانیان، ۱۳۷۰، ۵۰-۶۴۹).

۱۱ نسخه دیگری از کتاب الحشایش بدون تصویر با شماره ۲۸۴۹ در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود. این نسخه ترجمه اصطفتن از کتاب دیوسکوریدس است که در ۲۱۰ ورق و برای عبدالملک بن ابی الفتح در سنه ۶۱۶ هجری استنساخ گردیده است.

۱۲ هوشنگ اعلم برخلاف نظر مایل هروی، اعتقادی به استنساخ نسخه کاخ گلستان از روی نسخه آستان قدس ندارد. وی معتقد است منبع استنساخ نسخه کاخ گلستان به فرض تأیید سخنان محمد باقر (کاتب نسخه) که بسیار آسیب دیده، گزارش شده، نمی‌تواند نسخه آستان قدس با وضعیت نسبتاً خوب کنونی باشد (دیوسکوریدس، ۱۳۸۳، مقدمه اعلم، ۱۷). ۱۳ در ایران، نسخه‌ای غیررنگی از صفحات نسخه الحشایش استانبول به همت مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی چاپ شده است.

۱۴ عنوان کتاب «قوی الاغذیه الحشایش می‌باشد که با خط نسخ مایل به رقع در قرن دهم یا یازدهم هجری استنساخ گردیده است. عناوین به شنگرف، صفحات مجدول به مشکی و زر، دارای ۱۸ شکل گیاهان رنگین و بسیار دقیق، لبه برخی از برگ‌ها ترمیم شده است. یک برگ در صخافی جایجا شده است. کاغذ ترمه و نسخه بدون جلد می‌باشد (حسینی اشکوری، ۱۳۸۹، ۳۳۱).

۱۵ میکرو فیلم این نسخه به شماره ۴۳۱۳ در بخش نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

فهرست منابع

آزند، یعقوب (۱۳۸۵)، مکتب نگارگری اصفهان، فرهنگستان هنر، تهران. افشار، ایرج (۱۳۵۲)، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، جلد اول، انتشارات آستان قدس، تهران.

الگود، سیریل (۱۳۵۷)، طب در دوره صفویه، ترجمه محسن جاویدان، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

جعفری، زهرا (۱۳۸۳)، گزارش، کتاب ماه کلیات، شماره ۸۴، ص ۱۴۶. حسینی اشکوری، سید جعفر (۱۳۸۹)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، جلد ۲۰، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دیوسکوریدس، پدانیوس (۱۳۹۱)، الحشایش یا هیولی الطب، ترجمه عربی مهران بن منصور با مقدمه غلامعلی عرفانیان، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مشهد.

دیوسکوریدس (۱۳۸۳)، الحشایش، ترجمه علی بن شریف الحسینی (از عربی به فارسی) همراه دیباچه محمد مهدی اصفهانی، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی.

دیوسکوریدس (۱۳۸۳)، الحشایش «نسخه کاخ گلستان»، ترجمه مهران بن منصور بن مهران، با مقدمه هوشنگ اعلم و محمد مهدی اصفهانی، انتشارات تصویر نسخ خطی موزه ملی تاریخ علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

مایل هروی، نجیب (۱۳۷۸)، سایه به سایه، نشر گفتار، تهران.
ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۷)، گزیده تصاویر پزشکی اسلام و ایران، فرهنگستان
علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، تهران.

Babaie, Sussan; Kathryn, Babayan; Ina, Baghdiantz-McCabe and
Massumeh, Farhad (2004), *Slaves of the Shah*, I.B.Tauris, London.

Mazel, Otto (1981), *Antike Heilkunst in Miniaturen des Wiener Di-
oskurides*, Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Graz, Austria.

Schmitz, Barbara (1992), *Islamic Manuscripts in the New Public li-
brary*, with contributions by Latif Khayyat, Svat Soucek, and Massoud
Pourfarrokh, Oxford University Press and the New York Public Library,
New York and Oxford.

Wellesz, Emmy (1959), *an Early Al-Sūfī Manuscript in the Bodle-
ian Library in Oxford: A Study in Islamic Constellation Images*, Ars
Orientalis 3.

دیوسقوریدس، پدانیوس آنارزی (۱۳۹۱)، دیوسقوریدس (حشایش)،
ترجمه محمود طباطبائی، ۵ جلد، دانشگاه علوم پزشکی تهران.

دیوسقوریدس عین زربی، پدانیوس (۱۳۹۲)، الحشایش «لیدن»، به
کوشش یوسف بیگ باباپور، انتشارات سفیراردهال، تهران.

طباطبائی، سید محمود (۱۳۸۸)، تأثیر کتاب دیوسقوریدس بر نگارش
منابع طب سنتی اسلامی و ایرانی، پژوهش در پزشکی (مجله پژوهشی
دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی)، دوره ۳۳، شماره ۴، صص ۲۱۳-۲۰۵.

طباطبائی، سید محمود (۱۳۹۰)، دیوسقوریدس: یادگار پزشکی ماندگار از
نخستین سده میلادی برای ده‌ها سده آینده، کتاب ماه علوم و فنون، دوره
سوم، سال هفتم، شماره هشتم، صص ۹۵-۸۶.

عرفانیان، غلامعلی (۱۳۷۰)، فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان
قدس رضوی، جلد نوزدهم، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد.

قاضی میراحمد منشی قمی (۱۳۵۲)، گلستان هنر، تصحیح احمد سهیلی
خوانساری، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.